

Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerinin Klasik Türk Şiirinde Ele Alınışları Üzerine

On the References Dealing with the Basic Rhetoric Works That Were Developed Around Miftah al-Ulum in Classical Turkish Poetry

Ahmet Akdağ¹

¹Ars. Gör. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sinop, Türkiye

ORCID: A.A. 0000-0001-7895-1293

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ahmet Akdağ,
Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sinop, Türkiye
E-mail: ahmetakdag4402@gmail.com

Başvuru/Submitted: 24.01.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 05.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 06.03.2023

Kabul/Accepted: 07.03.2023

Atf/Citation: Akdağ, A. (2023). *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat eserlerinin klasik Türk şiirinde ele alınışları üzerine. *TUDED*, 63(1), 113–137.

<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1241560>

ÖZET

Ebû Ya'kûb Sekkâki tarafından kaleme alınan *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserin belâgate dair üçüncü kısmı gerek kendi zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde belâgate dair çalışmaların temel kaynağı hâline gelmiş, bu eser etrafında gelişen bir belâgat kültürü teşekkül etmiştir. Hatîb el-Kazvîni'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'ün belâgate dair kısmı üzerine hûlâsa (özet) mahiyetinde kaleme aldığı *Telhisü'l-Miftâh*'i ile Telhis'e yazdığı *el-İzâh* adlı şerhi, Sa'düddin Taftâzânî'nin *Telhisü'l-Miftâh*'a şerh olarak yazdığı *Mutavvel*'i ile *Mutavvel*'in kısaltılmışı olan *Muhtasar*'ı, Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'ün belâgate dair kısmı üzerine yazdığı *el-Misbâh fi Şerhi'l-Miftâh*'ı ve İsmâüddin İsfarayîni'nin *Telhis* üzerine *Mutavvel*'den daha ayrıntılı ve uzun olarak yazdığı *Atvel*'i *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat eserlerindedir. Klasik şairler, yukarıda değinilen belâgate dair temel eserlerin sözlük anlamlarından da istifade ederek bu eserleri doğrudan ve dolaylı olarak şiirlerine malzeme etmişlerdir. Bu kelimelerden miftâh “anahtar”, telhis “özet”, izâh “açıklama”, mutavvel “geniş, detaylı, uzun”, muhtasar “kısa, öz, kısaltılmış”, misbâh “ışık, lamba, meşale” ve atvel “en uzun, en geniş” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimeler, bazen doğrudan belâgate dair eserler anlamında kullanılmışken bazen de tevriye, ihâm, telmih gibi söz sanatları vasıtasıyla zikredilen eserlere işaret edecek şekilde kullanılmıştır. Çalışmamızda yukarıda isimleri zikredilen eserlerin klasik Türk şiirinde bahsi geçen şekillerde ele alınışları üzerinde durulmuştur. Bu vesileyle *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen belâgate dair temel eserlerin isimlerinin klasik Türk şiirinde malzeme olarak nasıl kullanıldığı hususu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Miftâh, Telhis, Mutavvel, Muhtasar, belâgat

ABSTRACT

Miftah al-Ulum [Key to the Disciplines] was written by al-Sakkaki, and its Part III “On Rhetoric” became the main source of studies on rhetoric both in his own time and in later periods, with a culture of rhetoric having formed around this work. The following main rhetoric works have been developed around *Miftah al-Ulum*: Khatib al-Qazwini's *Talhis al-Miftah*, which he wrote as a summary on *Miftah al-Ulum*'s Part III “On Rhetoric”, and his commentary on *Talhis al-Miftah* called *al-Izah*; al-Taftazani's *Mutawwal*, which he wrote as an commentary on *Talhis al-Miftah* and *Mukhtasar*; al-Sayyid al-Sharif al-Jurjani's *al-Misbah fi Sharh al-Miftah*, which he wrote as a commentary on *Miftah al-Ulum*'s Part III “On Rhetoric”; and Isamuiddin al-Isfarayini's *al-Atwal* on *Talhis al-Miftah*, which he wrote in more detail and with greater length than *Mutawwal*. By making use of the dictionary meanings of the basic works on rhetoric mentioned above, classical poets directly or indirectly used these works as material for their poems. Of these words, *miftah* means key, *talhis* means

summary, *izah* means explanation, *mutawwal* means broad/detailed/long, *mukhtasar* means short/abbreviated, *misbah* means light/lamp/torch, and *atwal* means longest/broadest. While these words were sometimes used directly in the sense of works related to rhetoric, sometimes they were used to indicate related works through arts such as *tawriya* [double entendre], *iham* [deception regarding multiple meanings], and *talmih* [allusion]. This study emphasizes how the above-mentioned works were handled in the ways mentioned regarding classical Turkish poetry. In this context, the study attempts to reveal how the terms in *Miftah al-Ulum* and the basic works of rhetoric that developed around it were used as materials in classical Turkish poetry.

Keywords: *Miftah al-Ulum*, *Talhis al-Miftah*, *Mutawwal*, *Mukhtasar*, rhetoric

EXTENDED ABSTRACT

One of the sciences taught in Ottoman madrasahs is rhetoric as well as grammar, syntax, fiqh, exegetics, hadith, medicine, prosody, dictionary etc. The third part of *Miftah al-Ulum*, written by al-Sakkaki, on rhetoric, comes first among the works taught in madrasahs related to the science of rhetoric. *Miftah al-Ulum* was given so much importance that Madrasahs, which constitute the second step of the teaching system established by Fatih Sultan Mehmed, were named after this work as *miftah* madrasahs. The reason for this is that *Miftah al-Ulum* or its commentaries have been taught in the field of rhetoric since this stage of the madrasahs. Al-Sakkaki wrote *Miftah al-Ulum* by making use of the works on rhetoric written before him.

The third part of *Miftah al-Ulum* on rhetoric had a significant impact on the rhetoric tradition as it was the most compact work written in the field of rhetoric until its time. So much so that, in time, a culture of rhetoric developed around this work. The main rhetoric works developed around this work are as follows: Khatib al-Qazwini's *Talhis al-Miftah* and *al-Izah*, which he wrote as an commentary on *Talhis al-Miftah*, al-Taftazani's *Mutawwal*, a commentary on *Talhis al-Miftah*, and *Mukhtasar*, which he wrote as an abbreviation of *Mutawwal*; al-Sayyid al-Sharif al-Jurjani's commentary on *Miftah al-Ulum*'s "On Rhetoric" titled *al-Misbah*, and Isamuddin al-Isfarayini's commentary on *Talhis al-Miftah* titled *al-Atwal*. As one of these works, *Talhis al-Miftah* was written in order to eliminate the unnecessary parts and deficiencies of *Miftah al-Ulum*. Al-Izah was written in order to clarify the closed and incomplete parts of *Talhis al-Miftah* by making use of other works through transfers and examples. *Mutawwal* was written by making extensive and detailed explanations in order to increase the influence of *Talhis al-Miftah*. *Mukhtasar* was written in order to increase the area of influence of al-Taftazani's extensive and detailed commentary titled *Mutawwal* by removing some of the redundancies. Al-Sayyid al-Sharif al-Jurjani wrote *al-Misbah* with the claim that the commentaries written by Kutbaddin al-Shirazi and al-Taftazani regarding *Miftah al-Ulum*'s Part III "On Rhetoric" are insufficient and contain some errors. Meanwhile, *al-Atwal* was written as a result of the claim of being the most extensive and detailed commentary on the subject in order to criticize al-Taftazani's commentary on *Talhis al-Miftah* titled *Mutawwal*. As can be seen, all these works were created either as a summary, commentary, or abbreviation of previous works on the subject or as a criticism of some deficiencies or flaws encountered in previous works. These works would become the main sources of studies on rhetoric and also left a significant impact on classical Turkish poets.

Classical Turkish poets dealt with the names of the basic works on rhetoric given above in various ways in their poems. While the classical poets sometimes used the words *miftah*, *talhis*, *izah*, *mutawwal*, *mukhtasar*, *misbah*, and *atwal* in the sense of works directly related to rhetoric, sometimes they created certain artistic expressions by making use of the dictionary meanings of these words. Some evidence has been presented to the reader in the couplets in which these words have been used directly in the sense of works related to rhetoric. Although some clues are given in the couplets that refer to these works by referring to artistic expressions, the determination of this situation is seen to have been usually left to the intuition of the reader. Some couplets are found to have only one reference to the main rhetoric works that developed around *Miftah al-Ulum*, while others have two, three, or even more. The title of the current study has been made by considering these issues.

The introduction of the current study talks about the individual poems that were written about the sciences and the works that were taught in the Ottoman madrasahs, presenting three of these poems as examples. After the introduction, the first section gives information about the basic rhetoric works that developed around *Miftah al-Ulum*. After which emphasis is placed on how these works were handled in classical Turkish poetry. This second section evaluates the couplets in which the names of the works mentioned above had been handled either directly or through some type of artistic expression. The couplets that refer to these works by means of some type of artistic expression mostly used *tevriye* [*tawriya*/double-entendre] and *ihâm* [deception regarding multiple meanings] were used.

Giriş

Osmanlı medreselerinde sarf, nahiv, mantık, tefsîr, fıkıh, arûz, hadîs, kelâm, akâid, tıp, lugat, tecvîd gibi ilimlerin yanı sıra okutulan ilimlerden birisi de belâgattir. Bu ilimlere dair okutulan kitaplar hususunda her ne kadar bütün medreseleri bağlayan belli bir kanun veya kural olmasa da gerek 15, 16, 17 ve 18. yüzyıllarda konuyla ilgili yazılan eserlerde gerekse medreselerin vakfiyeleri ve tereke kayıtlarından elde edilen bilgilerden hareketle belli bazı eserler çerçevesinde eğitim faaliyetlerinin sürdürüldüğü görülmektedir. Konuyla ilgili medreselerde eğitim görüp daha sonra müderris olarak atanıp çeşitli medreselerde ders veren Taşköprülüzâde'nin *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*'si, Kâtip Çelebi'nin *Mîzânu'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk*'ı ve İsmâil Hakkî Burselî'nin *Tamâmu'l-Feyz*'i gibi otobiyografi kısmında Osmanlı medreselerinde okutulan dersler hakkında bilgi veren eserlerin yanı sıra İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Ulûm*'u, Saçaklı-zâde Mehmed Efendi'nin *Tertîbü'l-Ulûm*'u, Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin *Tertîbü'l-Ulûm*'u, Nebî Efendi-zâde'nin *Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhûre fi'l-Ulûm*'u ve müellifi belli olmayan *Manzûme fi Tertîbi'l-Kütüb fi'l-Ulûm* ile Fransız hükümetinin isteğiyle 1741 yılında yazılıp müellifi belli olmayan *Kevâkib-i Seb'a* adlı ilimlerin tasnifi hakkındaki eserlerde de Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan eserlere dair bilgilere yer verilmiştir.

Osmanlı medreselerinde yetişen bazı şairler “yetiştikleri eğitim ve öğretim ortamları, bu kurumların inşa ediliş ve işleyiş düzeni, burada okutulan dersler ve daha pek çok konu hakkında divanlarında bilgi vermişler; eserlerinde bu kurumların Osmanlı kültür ve sanat hayatına etkilerini de ortaya koymuşlardır” (Albayrak Sak, 2022, s. 178). Öyle ki bazı şairler Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler ve kitaplar hakkında müstakil şiirler bile kaleme almışlardır. Süleymân Nahîfî, Şeyhülislâm Es'ad Efendi, Haşmet, Salâhaddîn-i Uşşâkî, Sünbül-zâde Vehbî gibi şairler konuyla ilgili müstakil şiir yazarlardan birkaçıdır. Bu şairlerden Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin şiiri, konuya örnek teşkil etmesi adına aşağıda verilmiştir:¹

Seher kim ders-gâh-ı gülşeni ta' mîr ü tezyîne
Olunca pâdişâh-ı nevbahârın emr ü fermânı

Müderris eyledi anda nemâ-yı feyz-bahşî kim
Kıla tullâb-ı ezhâra ifâde fenn-i 'irfânı

Hezâra evvelâ **Elfiyye** nazmın itdirüp ezber
Egânî'den muraħħaş kıldı tadrîs itmege anı

Kırâ'at eyleyüp gül **Ravzatü'l-Ahyâr**'ı ser-tâ-ser
Riyâziyyâtda bed' itdi küşâyîş buldı vicdânı

1 Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin şiirinde yer alan eserler hakkında detaylı bilgi için bk. Elif B. Şahin “Şeyhülislam Es'ad Efendi Divanı'nda Yer Alan Kültürel Kaynaklar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gencine Klâsik Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 2021, s. 83-116.

Kitāb-ı **İbn-i Verdī**'den sebağ-ı'ân eyleyüp evvel
Okutdı sonra tıfl-ı goncaya ders-i **Gülistān**'ı

Şürü' idüp muqaddem nüsha-i reyhāneden sünbül
Fevāyih ile **Nefhü't-Tib**'e kıldı şimdi im'ānı

Gehī **Tārīh-i 'Aynī** gāh **Nürü'l-'Ayn** dersiyle
Açıldı nergisiñ evvel nazarda çeşm-i iz'ānı

'Aķā' idden **Celāl**'e bed' idüp ez-cān u dil lāle
Kitāb-ı **Gülşen-i Tevhīd**'iñ oldı hem sebağ-ı'ānı

İdince yāsemen itmām ders-i **Żav'-ı Mişbah**'ı
Hemān **Tefsir-i Beyzāvī**'ye maşrūf itdi ezmānı

Muṭavvel nüshasın çün serv-i bālā eyleyüp tekmiñ
Uşul ile **Menār**'a bed' idüp devşirdi dāmānı

Neşāt-ālūd olup zerrin kadeh ebhās-ı **Cāmī**'den
Kitāb-ı **Zerkeşi** dersiniñ oldı şimdi cüyānı

Taşavvufdan görünce nüsha-i **Havrā vü Zevrā**'yı
Benefşe semt-i fakra şarf kıldı naķd-i iz'ānı

Gelüp 'ilm-i cedelden tiğ-i ṭab'-ı süsene ḥiddet
Okur şimdi o te'lifāt-ı **Haddādī** vü **Kirmānī**

Dürer dersin okurken şebnem-i üftāde gülşende
Görüp **Şemsiyye** ebhāsın kapıldı oldı ḥayrānı

Kılup **İbni 'Asākir** nüshasın tediñ ile tefhīm
Okutdı tūğ-ı şāhīye **Fütūḥāt** ile **Hākānī**

İdüp **Mā-lā Yesa'** dersin ferāgat deşt ü şahrālar
Edeb taḥşil idüp şimdi okur **Emsāl-i Meydān**'ı

Muḥiṭ ü **Baḥr-i Rā'ik** dersin idüp şu gibi ezber
Kitāb-ı nehri cūlar şerḥ iderler şimdi pinhānı

O deñlü itdi üstād-ı nemā neşr-i ma'ārif kim
Pür itdi nev-be-nev erbāb-ı dānişle **Gülistān**'ı

Bu hâlet şanmañız âsâr-ı feyz-i nevbahârîdir
Ki **Tervih** ide mevcûdâta böyle fazl u 'irfânî (Doğan, 1997, s. 65-66).

Bu çalışmada Osmanlı medreselerinin bazı derecelerinde okutulan *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen temel belâgat eserlerinin klasik Türk şiirinde ele alınışı üzerinde durulacaktır. Çalışmamızın ana eksenini teşkil eden belâgate dair temel eserler; Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun belâgatle alakalı üçüncü bölümü, Kazvîni'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'un hülâsası mahiyetinde kaleme aldığı *Telhîsü'l-Miftâh*'ı ile *Telhîs*'e şerh olarak yazdığı *el-İzâh*'ı, Taftâzânî'nin *Telhîs* üzerine yazdığı *Mutavvel* adlı şerhi ile yine kendisinin *Mutavvel* üzerine kısaltma mahiyetinde yazdığı *Muhtasar*'ı, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgate dair üçüncü kısmı üzerine yazdığı *el-Mısbâh fi Şerhi'l-Miftâh* adlı şerhi ve İsmâüddîn İsfereyînî'nin *Telhîs* üzerine *Mutavvel*'den daha ayrıntılı ve geniş bir mahiyette yazdığı *Atvel* adlı şerhidir. Seyyid Şerîf Cürçânî'nin eserine gönderme yapılan bazı beyitlerde Seyyid kelimesi tercih edilmiştir.

Yukarıda ilimlerin tasnifi hakkında bilgi veren kaynaklardan İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Ulûm*'u, Erzurumlu İbrâhîm Hakkî'nin *Tertîb-i Ulûm*'u, Nebî Efendi-zâde'nin *Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhûre fi'l-Ulûm*'u ve müellifi belli olmayan *Manzûme fi Tertîbi'l-Kütüb fi'l-Ulûm* adlı eserler manzum olarak kaleme alınmıştır. Bu eserlerde Osmanlı medreselerinde okutulan ilimlerden biri olması hasebiyle belâgate dair temel eserler de zikredilmiştir. Çalışmamız klasik Türk şiirinde temel belâgat eserlerinin ele alınışı üzerine olduğundan ve ilimlerin tasnifine dair yukarıda adları anılan eserler de manzum olduklarından bu eserlerde belâgatle ilgili temel eserlerin zikredildiği beyitler aşağıda verilmiştir. Bu eserlerden İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Ulûm*'unun ilgili kısmında belâgatle ilgili temel eserlerden *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın adları zikredilmiştir. Söz konusu eserlerin geçtiği beyitler şu şekildedir:

Hâfâ'î'dür müşâbih misk-i Çîne
Muṭavvel bahşi zülf-i meh-cebîne

Beyânı vahy-i mu'ciz **muḥtaşarda**
Elünden kıyım olsan muḥtaşarda (Özfirat, 2006, s. 208).

Erzurum İbrâhîm Hakkî'nin *Tertîb-i Ulûm*'unda *Telhîs* ve *Mutavvel*'in adlarına yer verilmiştir:

'İlm-i me'ânî oḡu mükemmel
Telhîş'i hıfz it añla **Muṭavvel** (Fazlıoḡlu, 2005, s. 127).

Nebî Efendi-zâde'nin *Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhûre fi'l-Ulûm*'unda belâgatle ilgili *Muhtasar*, *Mutavvel* ve *Hevâdî* adlı eserler anılmıştır. Beyitte anılan eserlerden *Hevâdî*, Hamza b. Turgud

Aydinî'nin eseridir. Aydinî, evvela *Telhîsü'l-Miftâh* üzerine *Mesâlik* adıyla bir muhtasar yazmış ve daha sonra bu muhtasarını *Tavâifu'ş-Şârihât bi'l-Hevâdî* adıyla şerh etmiştir. Aydinî'nin eseri zamanla *el-Hevâdî* adıyla şöhret bulmuştur (Bulut, 2007, s. 283). Nebî Efendi-zâde'nin konuyla ilgili beyti şu şekildedir:

Oğu hem 'ilm-i me'âniden **Hevâdî Muhtaşar**
Ger **Muṭavvel** okur iseñ cümleñün başın keser (Fazlıoğlu, 2003a, s. 195).

Osmanlı medreselerinde okutulan belâgate dair *Miftâh*, *Telhîs*, *Mutavvel*, *Muhtasar* ve *Seyyid (Mısbâh)* gibi temel eserlerin tamamı, müellifi belli olmayan *Manzûme fî Tertîbi'l-Kütüb fî'l-Ulûm* adlı eserde bir arada zikredilmiştir:

Telhîs'in bahsine gark olup batup
Muhtasar sözüne **Mutavvel** katup
Miftâh'ın üstüne **Seyyid**'i tutup
İlim deryâsına dalsan olmaz mı (Fazlıoğlu, 2003b, s. 100)

Çalışmamızda yukarıdaki dörtlükte zikredilen ve Osmanlı medreselerinde de ders kitabı olarak okutulan *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen belâgate dair temel eserlerin klasik Türk şiirinde işlenişini üzerinde durulmuştur. Böylece klasik Türk şairlerinin bu eser adlarıyla ne tür hünerler sergiledikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda söz konusu eser adlarının doğrudan belâgate dair eserler anlamında veya dolaylı olarak bu eserlere gönderme yapılacak şekilde kullanıldığı beyitler tercih edilmiştir. Bu çalışmada yer verilen beyitler haricinde konuyla alakalı pek çok beyit elbette ki mevcuttur. Ancak çalışmamızın amacı konuyla ilgili bütün malzemeyi derlemek değil, bu hususun önemine işaret etmek olduğundan meramı ortaya koymak adına misal getirilen beyitlerin yeterli olduğuna inanılarak bu kadarıyla iktifa edilmiştir. Bu bağlamda evvela *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen temel belâgat eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından söz konusu eserlerin klasik Türk şiirinde ele alınış biçimleri sunulmuştur. Bu eserler, bazen doğrudan bazen de birtakım söz sanatlarıyla yapılan göndermelerle klasik Türk şiirinde ele alınmışlardır. Bu bağlamda çalışmamızın söz konusu kısmı “*Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerine Doğrudan Göndermeler*” ve “*Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerine Söz Sanatlarıyla Yapılan Göndermeler*” şeklinde iki kısma taksim edilmiştir.

1. Miftâhu'l-Ulûm ve Onun Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserleri

Miftâhu'l-Ulûm, tam adı Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî (ö. 626/1229) olup yaygın olarak Sekkâkî nisbesiyle bilinen âlim tarafından kaleme alınan eserin adıdır (Durmuş, 2009, s. 332). Bu eser, temelde üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sarf, ikinci bölümde nahiv, üçüncü bölümde ise belâgat ilmi ele alınmıştır. *Miftâhu'l-Ulûm*'a asıl şöhretini kazandıran onun belâgate dair üçüncü kısmıdır. Sekkâkî, bu kısımda kendisinden önce belâgate dair yapılan çalışmalardan yararlanarak belâgat ilminin kendi zamanına kadarki en sistemli ve derli toplu tasnifini yapmıştır.

Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun üçüncü kısmı, Osmanlı medreselerinde belâgat sahasında okutulan temel eserlerdendir. Bu esere o kadar çok ehemmiyet verilmiştir ki Fâtih Sultan Mehmed'in kurduğu tedarik sisteminin ikinci basamağını teşkil eden Otuzlu Medreseler, Miftâh Medresleri şeklinde bu eserin adıyla adlandırılmıştır. Bunun sebebi medreselerin bu aşamasından itibaren belâgat sahasında *Miftâhu'l-Ulûm* veya onun şerhlerinin okutulmasıdır (Hızlı, 2008: s. 27). Osmanlı tedarik sisteminde önemli bir yer teşkil eden *Miftâhu'l-Ulûm*, doğrudan veya tevriye yoluyla klasik Türk şairleri tarafından birçok beyitte ele alınmıştır. Hatîb el-Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'i ile *el-İzâh*'ı, Sa'düddîn Taftâzânî'nin *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserleri, Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Mısbâh*'ı ile İsmâüddîn İsferyânî'nin *Atvel*'i *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat eserlerindedir. Aşağıda bu eserler hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Telhîsü'l-Miftâh, tam adı Ebu'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfiî (ö. 739/1338) olup Hatîbü Dımaşk, Dımaşkî, Hatîb el-Kazvîni veya kısaca Kazvîni olarak bilinen âlim tarafından yazılan eserdir (Durmuş, 2022, s. 156). Bu eser, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun belâgate dair üçüncü bölümü üzerine yazılan telhîstir (özetler). *Telhîsü'l-Miftâh*; dîbâce, mukaddime, belâgatin meânî, beyân ve bedî ilimlerini ihtiva eden ana bölüm ve hâtimedden meydana gelmektedir.

Kazvîni, eserin dîbâce kısmında *Miftâhu'l-Ulûm*'un üçüncü kısmını kendi zamanına kadar belâgat alanında yazılan meşhur kitapların en faydalısı olarak methettikten sonra eserde birtakım fazlalık ve gereksiz uzatmaların, muğlak ifadelerin yer aldığını; dolayısıyla bu kısımların tekrar gözden geçirilerek ayıklanması gerektiğini belirtmiş ve kendisinin bazı şahit beyitler de ilave etmek suretiyle bu eseri kaleme aldığını dile getirmiştir (Akdağ, 2018, s. 33).

Telhîsü'l-Miftâh, gerek belâgat ilminin günümüze kadar oluşan klasik tasnifini yapması gerekse *Miftâhu'l-Ulûm*'un gereksiz kısımlarını ayıklayıp eksikliklerini gidermesiyle Osmanlı belâgat geleneği üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bunun sonucu olarak bu eser üzerine şerh, muhtasar, telhîs, tercüme, nazma çekme vb. türlerde olmak üzere birçok eser kaleme alınmıştır. *Telhîs*, aynı zamanda Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan eserlerden olması hasebiyle birçok Osmanlı âlim ve şairinin dünyasında önemli bir yer teşkil etmiştir.

Hatîb el-Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eserini daha sonra *el-İzâh* adıyla şerh etmiştir. Müellif, *Telhîs*'in kapalı ve eksik kalan kısımlarını başka eserlerden de istifade ederek nakiller ve misallerle açıklığa kavuşturmuştur. Kazvîni'nin bu eseri üzerine de çeşitli şerhler yazılmıştır. Cemâleddîn Aksarâyî, Alâeddîn Alî Esved, Haydar el-Herevî, İbnü'l-Cezerî, Muhyiddîn Muhammed b. İbrâhîm en-Niksârî ve İzzeddîn et-Tenûhî gibi âlimler bu eser üzerine şerh yazanlardır (Durmuş, 2022, s. 157). Belâgate dair eserlerin zikredildiği bazı beytilerde tevriye yoluyla Kazvîni'nin bu eserine de gönderme yapılmıştır.

Mutavvel, Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eseri üzerine tam adı Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahrüddîn Ömer b. Burhânüddîn Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî et-Taftâzânî (ö. 792/1390) olup kısaca Taftâzânî olarak bilinen âlim tarafından kaleme alınan şerhtir. Taftâzânî, mukaddime kısmında bu eserini Muizzüddîn Hüseyin Kert'e ithaf ettiğini belirtmiştir (Özen, 2011, s. 299,

306). Bu eser, uzun bir süre Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. *Mutavvel*, aynı zamanda müderris tayinlerini gerçekleştiren ruûs imtihanlarında da sorularak müderrislerin seviyelerini belirleme noktasında önemli bir yer teşkil etmiştir. Mustafa Irmak, 18. yüzyıla ait bir kaynaktan hareketle Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin görevlendirildiği bir müderrislik imtihanında *Mutavvel*'den bir konunun ders olarak tayin edildiğini ve imtihana giren 199 kişiden 64 kişinin başarılı olup tayinlerinin gerçekleştiğini bildirmiştir (2012, s. 177).

Mutavvel'in medreselerde okutulmasının ve belâgat sahasında önemli bir yer teşkil etmesinin sonucu olarak eser üzerine çok sayıda haşiye, ta'likât, muhtasar, şerh ve tercüme kaleme alınmıştır. Söz gelimi Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Muhammed b. Ali el-Koçhisârî, Musannifek, Molla Hüseyin, Hasan b. Abdussamed es-Samsûnî, Fenârî Hasan Çelebi, Yûsuf b. Hüseyin Kirmastî, Kınalîzâde Hasan Çelebi, Atpazarî Osman Fazlı gibi âlimler hâşiye ve Ahmed el-Hayâlî, İbn Kemâl Paşa, Abdülbâkî b. Dursun el-İstanbulî, Ebu'l-Felâh Halîl b. Hasan el-Aydînî, Gelenbevi, Ahmet Cevdet Paşa gibi âlimler eser üzerine ta'likât yazmıştır. Ahmed el-Mencûr eserde geçen ayetleri tefsir eden bir eser kaleme almıştır. Mehmed Zihnî Efendi, *Mutavvel*'in yanı sıra *Muhtasar*, *Telhis* ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin haşiyesindeki beytlere Türkçe tercüme ve şerh yazmıştır. Abdünnâfi İffet Efendi ise *Mutavvel*'i Türkçe tercüme ve şerh eden âlimlerdendir. Belâgat sahasında adından söz ettiren *Mutavvel*, günümüzde bile bazı Arap ülkelerinde ders kitabı olarak okutulmaya devam etmektedir (Irmak, 2012, s. 175-176; Özen, 2011, s. 306-307;).

Kaynaklarda *Muhtasar* veya *Muhtasaru'l-Meânî* olarak kayıtlı bulunan eser, Taftâzânî'nin daha önce *Telhisü'l-Miftâh*'a yazdığı *Mutavvel* adlı şerhi üzerine yine kendisinin muhtasar (kısaltma) mahiyetinde kaleme aldığı eserin adıdır. Eser her ne kadar muhtasar (kısaltma) olarak yazılmış olsa da birtakım ilaveler de içermektedir. 1355 yılında tamamlanan *Muhtasar*, Celâlüddîn Ebu'l-Muzaffer Mahmûd Canibeg Han'a ithaf edilmiştir. Taftâzânî'nin bu eseri de Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş ve bunun sonucu olarak eser üzerine hâşiye ve şerhler yazılmıştır. Nizâmüddîn Osmân el-Hitâyî, İbrâhim b. Ahmed, Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî, Muslihuddîn Mustafa b. Hüsâm er-Rûmî ve Muhammed b. el-Hatîb gibi âlimler bu eser üzerine hâşiye yazarlardan birkaçıdır (Kumbasar, 2006, s. 155; Özen, 2011, s. 307).

Taftâzânî'nin burada zikredilen eserlerinden *Muhtasar*, Osmanlı medreselerinin iktisâd olarak adlandırılan orta seviyesinde; *Mutavvel* ise istiskâ denilen ileri seviyesinde okutulmuştur (Irmak, 2012, s. 175).

Mısbâh, Tam adı Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413) olup Hz. Peygamber'in soyundan gelen Muhammed b. Zeyd'in on üçüncü göbekten torunu olduğundan Seyyid veya Seyyid Şerîf unvanlarıyla (Gümüş, 1993, s. 134) meşhur olan âlim tarafından Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserinin belâgate dair üçüncü kısmı üzerine yazılan ve *el-Mısbâh fi Şerhi'l-Miftâh* adıyla bilinen şerhin ismidir.

Seyyid Şerîf Cürcânî, daha önce de bu eser üzerine bir şerh yazmayı düşündüğünü, birtakım olumsuzluklar yüzünden fırsat bulamadığını, Maveraünnehr'e geldikten sonra bazı talebelerin Kutbeddîn eş-Şirâzî ve Taftâzânî tarafından *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgatle ilgili kısmı üzerine

yazılan şerhleri okuduklarını gördüğünü; ancak bu şerhlerin yetersiz ve birtakım hatalar barındırdığını dile getirerek söz konusu eserini kaleme aldığını bildirmiştir. Cürcânî, yeri geldikçe Taftâzânî ile Kutbeddîn Şirâzî'nin eserlerine eleştirilerde bulunmuştur. Müellif, eserinin ismi ile ilgili bir kayıt düşmemiştir. Konuyla ilgili olarak bu eserini *Miftâh*'ın üçüncü kısmının şerhi mahiyetinde kaleme aldığını bildirmiştir. Ancak eserin mukaddime ile metnin birkaç yerinde ışık, lamba anlamlarında mısbâh kelimesini kullandığı görülmektedir. Cürcânî'nin bu eseri, *el-Musbâh* adıyla şöhret bulmuş ve kütüphane kataloglarına da bu şekilde geçmiştir. 1401 yılında tamamlanan bu eser, Fatih Sultan Mehmed dönemi medreselerinden Miftâh Medreseleri adıyla bilinen Otuzlu medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur (Çelik, 2013, s. 61-64).

Yukarıda zikredilen eserlerin yanı sıra İsmâüddîn İsferyânî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* üzerine yazdığı *Atvel* adlı şerhi de bazı şiirlerde anılmıştır. Eserin *Atvel* şeklinde isimlendirilmesinin sebebi, Taftâzânî'nin *Mutavvel* adlı eserine tarizde bulunmak amacıyla yazılmış olmasıdır. Nitekim eserin birçok yerinde *Mutavvel*'in eleştirildiği görülmektedir (Tari, 2021, s. 283).

2. Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Kitaplarının Klasik Türk Şiirinde İşlenişi

Miftâhu'l-Ulûm ve onun etrafında gelişen *Telhîsü'l-Miftâh*, *Îzâh*, *Mutavvel*, *Muhtasar*, *Misbâh* ve *Atvel* gibi eserler, klasik Türk şiirinde birçok beyitte çeşitli münasebetlerle ele alınmıştır. Klasik Türk şiirinde bu eserlere bazen doğrudan bazen de tevriye, îhâm, telmîh vb. söz sanatları vasıtasıyla göndermeler yapılmıştır. Aşağıda evvela *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat eserlerine doğrudan gönderme yapılan beyitler üzerinde durulmuş, ardından bu eserlere birtakım söz sanatları vasıtasıyla yapılan göndermeleri içeren beyitler ele alınmıştır.

2.1. Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerine Doğrudan Göndermeler

Miftâhu'l-Ulûm etrafında gelişen temel belâgat eserlerine gönderme yapılan beyitlerin bazısında bu eserlerden yalnızca birisi, bazısında ikisi, bazısında ise üç ve daha fazlası bir arada zikredilmiştir. Aşağıda söz konusu eserlerden birinin, ikisinin, üçünün veya daha fazlasının zikredildiği beyitlerden misaller getirilmiştir.

Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk mesnevisinde molla'yı (müderresi, eğitmeni) eleştirdiği beytinde *Telhîsü'l-Miftâh*'ın adını anmıştır. Şair, molla'nın *Telhîs*'ten aldığı örneklerle şairlik davası gütmesinin asılsız bir iş olduğunu dile getirmiştir. Şeyh Gâlib, belâgat ilmüne vâkıf bir molla'nın birtakım teknik terimleri bilse de bunlarla şiir yazmasının zor bir iş olduğunu vurgulamıştır:

Telhîs şevâhidiyle mollâ
Da'vâ ede nazmı zûr da'vâ (Doğan, 2011, s. 174).

Taftâzânî'nin *Mutavvel* adlı eserini *en-Nef'u'l-Muavvel fi Tercemeti'l-Telhîs ve'l-Mutavvel*² adıyla tercüme ve şerh eden Abdünnâfi İffet Efendi, divanındaki iki beytinde bu hususa

2 Bu eserle ilgili detaylı bilgi için bk. Mustafa Irmak, *Abdünnâfi İffet Efendi ve en-Nef'u'l-Mu'avel Adlı Eseri*, Rize: Sts, 2016.

değirmiştir. Şair, *Mutavvel*'i Türkçe olarak şerh etmesiyle maharetini bütün dünyaya kanıtladığını ve *Mutavvel* üzerine yazdığı şerh gibi dostlarına sunacağı çok sayıda cevheri olduğunu beyan etmiştir. Abdünnâfi İffet'in bu beyitlerinde bir tefahür söz konusudur. Şair, belâgatle alakalı *Mutavvel* gibi uzun ve anlaşılması güç bir eseri Türkçeye tercüme ve şerh etmenin kolay olmadığını ima etmekte ve kendisinin bunu başarmasıyla övünmektedir. Aynı zamanda *Mutavvel* üzerine yazdığı tercüme ve şerhe benzer başka eserleri olduğunu da vurgulayarak çok yönlü bir kişi olduğunu bildirmektedir:

Şerh eyledim Muṭavvel'i Türkî zebân ile
Gösterdi ḥâme 'âleme sihr-i ḥelâlimi (Gündüz, 2018, s. 273)

Bak terceme-i şerḥ-i Muṭavvel gibi Nâfi'
İḥvânıma 'arz eyledigim çok güherim var (Gündüz, 2018, s. 436).

19. yüzyıl şairlerinden Muhyiddîn Rûmî, Abdünnâfi İffet Efendi'nin Gelenbevî'nin *el-Burhân* adlı eseri üzerine yazdığı tercüme için bir tarih düşürme şiiri yazmış ve bu şiirin bir beytinde *Mutavvel*'i de anmıştır. Şair, meânî ilminin kaynağı olarak gösterdiği *Mutavvel*'in Abdünnâfi İffet İfendi'nin kalemiyle tercüme edildiğini dile getirmiştir:

Ḥâme-i Nâfi' Efendiden selîs olmuş idi
Me'ḥaz-ı 'ilm-i me'âniden Muṭavvel tercüme (Akkese, 2014, s. 133).

Aşkî Mustafâ, bir beytinde *Mutavvel* ve Beyzâvî'nin tefsirinin adlarına yer vermiştir. Tam adı Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286) olan müellifin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil* adlı tefsiri, kısaca *Tefsîr-i Beyzâvî*, *Kadı Tefsîri*, *Kadı Beyzâvî* gibi adlarla bilinmektedir. Aşkî'nin aşağıdaki beytinde *Mutavvel* ile aynı beyitte andığı bu eser, Osmanlı medreselerinde tefsir alanında ders kitabı olarak okutulan eserlerdendir (Hızlı, 2008, s. 35). Bundan ötürü birçok şair tarafından bu eserin ismine de şiirlerde yer verildiği görülmektedir. Bu şairlerden biri olan Aşkî Mustafa, aşkı yüceltmek amacıyla biri tefsir sahasının önemli eserlerinden *Tefsîr-i Beyzâvî* diğeri ise belâgat sahasının tafsilatlı eserlerinden *Mutavvel* olmak üzere iki temel eseri mukayese unsuru olarak anmıştır. Şair, bu iki eseri okumakla aşkı tam manasıyla bilmek arasında bir karşılaştırma yapmış ve aşkı üstün tutmuştur. Bu bağlamda bu iki eseri okuyan bir kişiye aşkın tefsiri hakkında soru sorulsa, o kişinin hiçbir yorumda bulunamayacağı bildirilerek medrese ehli veya medresede okutulan ilimler tahfif edilmiştir:

Bir kişi Tefsîr-i Beyzâvî Muṭavvel okusa
Ger su'âl itseñ aña bilmez nedür tefsîr-i 'aşk (Bıyık Yapa, 2007, s. 392).

Aşkî'nin yukarıdaki beytinde ayrıca medrese ehli ve medreselerde okunan ilimlere dair bir tahfif söz konusudur. Bu minvalde

Şeyhülislâm Es'ad Efendi, Şeyhülislâm Abdullâh Efendi'yi methettiği bir kasidesinde Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarına atıfta bulunmuştur. Şair, söz konusu kasidesinin aşağıdaki beytinde Taftâzânî'nin *Mutavvel* adlı kitabı okunduktan sonra *Usûl* ve *Menâr* adlı eserlerin okunmaya başlandığını dile getirmiştir. Beyitte ismi geçen eserlerden *Usûl* ile Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî'nin (ö. 493/1100) Hanefî fıkıh usûlüne dair *Usûlü'l-Pezdevî* adlı eserinin mi yoksa Hanefî âlimlerinden Cessâs'ın fıkıh usulüne dair *Usûlü'l-Fıkh* adlı eserinin mi kastedildiği belli değildir. *Menâr* ise Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin fıkıh usulüne dair eseridir. Bu eserin tam adı *Menâru'l-Envâr* olup şiirlerde genellikle *Menâr* şeklinde geçmektedir. Kaynaklarda *Mutavvel*'in Osmanlı medreselerinin istiksâ (ileri) seviyesinde okutulduğu bildirilmiştir (Irmak, 2012, s. 175). Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin söz konusu beytinde; *Mutavvel* bitirildikten sonra *Usûl* ve *Menâr* adlı eserlere başlanacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu ifadeden hareketle fıkıh usulüne dair bu eserlerin de medreslerin ileri seviyesinde okunduğu çıkarımına ulaşmak mümkündür:

Mutavvel nüshasın çün serv-i bâlâ eyleyüp tekmil
Uşûl ile Menâr'a bed' idüp devşirdi dāmânı (Doğan, 1997, s. 65)

Klasik şairlerimiz bazı beyitlerde eser isimleriyle birlikte, bazen de eser isimlerinin yerine, müellifin ismine yer vermişlerdir. Söz gelimi Ebûbekir Celâlî, *Miftâhu'l-Ulûm*'u zikrettiği aşağıdaki beytinde Hatîbü Dımaşk veya Dımaşkî unvanlarıyla da bilinen Hatîb el-Kazvîni'nin adını anmıştır. Şair, *Miftâh*'ın tek başına yeterli olmadığını ve Dımaşkî tarafından onun üzerine ayrıntılı ve açıklayıcı mahiyette yazılan eserin de gerekli olduğunu dile getirmiştir:

Değil Miftâh'ı cānâ seyfi lâzımdır Dımeşkî'den
Bu kayd-ı men'-i ağıyar öyle meşrûh ü mufaşşaldur (Sarıkaya, 2008, s. 388).

Ebûbekir Celâlî'nin beytindekine benzer bir kullanım, Sünbül-zâde Vehbî'nin aşağıdaki beytinde de söz konusudur. Sünbül-zâde Vehbî, sevgiliye kavuşma anındaki zevk ve meziyetleri Sekkâkî'nin cihet-i câmi'a bahsinde ima ettiğini dile getirmiştir. Söz konusu beyitte geçen "cihât-ı câmi'a" terkihi "ortak yönler, toplayıcı yönler" anlamına gelmektedir. Bu terkip, meânî ilminin vasıl konusunda; cihet-i câmi'a şeklinde tekil hâliyle geçmektedir. Cihet-i câmi'aya göre iki kelime veya cümlelerin birbirine "ve" bağlacı ile bağlanabilmesinin şartı, ikisi arasında ortak bir yön veya münasebet olmasına bağlıdır. Mesela "Ali çalışkan ve dürüst bir kişidir" dendiğinde cümledeki "ve" bağlacı Ali'nin çalışkanlık ve dürüstlük vasıflarını ifade etme açısından ortak bir yöne işaret eder. Ancak "Ali çalışkandır ve güneş aydınlıktır" dendiğinde her iki cümle birbiriyle alakası olmayan iki ayrı anlam ifade ettiğinden "ve" bağlacı herhangi bir ortak yöne işaret etmediği için cihet-i câmi'a (ortak yön) teşkil etmez. Şair, vasl ve cihât-ı câmi'a kelimelerini aralarındaki münasebetten ötürü bir arada kullanmış ve *Miftâhu'l-Ulûm* yerine, eserin müellifi Sekkâkî'nin ismini anarak ilgili konuya gönderme yapmıştır. Bu husus bilinmeden beytin tam manasıyla anlaşılması güçtür. Bu beyit, diliçi çeviri çalışmalarında Mücahit Kaçar'ın işaret ettiği notlandırma meselesinin (2022, s. 125) önemini de gözler önüne sermektedir:

O şūhūñ faşl-ı vaşlında olan zevk ü mezāyāyı
Cihāt-ı cāmī‘a baħsinde imā etdi Sekkākī (Yenikale, 2011, s. 529)

Salāhaddīn-i Uşşākī'nin aşığıdaki beyti, kâhir ekseriyetle belâgat terimleri kullanılarak kaleme alınmıştır. Şair, *Telhis*'in yanı sıra mecâz, hakikat, meânî ve beyân kelimelerini kullanmak suretiyle *Telhis*'in muhtevası hakkında okuyucuya fikir vermiştir. Zira *Miftāhu'l-Ulûm*'un belâgate dair kısmı üzerine kaleme alınan *Telhis*, temelde meânî, beyân ve bedî konularını ihtiva etmektedir. Şairin bu beyitteki maksadı da bu hususa dikkat çekmek olmalıdır ki beyti bu terimler üzerine inşa etmiştir. Beyitte doğrudan Kavzîni'nin belâgate dair *Telhis* adlı eseri zikredilerek onun remzinin (işaret ettiği manasının) meânî ve beyân olarak okunup yazıldığı dile getirilmiştir:

Bu mecāzide haķikatden taşavvur idegör
Remz-i Telhîş'i ma‘ānî vü beyân okur yazar (Açar, 2012, s. 324).

Ebubekir Celâlî, aşığıdaki beytinde dört kitabın ismine yer vermiştir. Bunlar *Fütuhât*, *Füsûs*, *Miftâh* ve *Mısbâh* şeklindedir. Bunlardan *Fütuhât* ve *Füsûs*, Muhyiddīn İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî düşüncelerinin mahsulü *el-Fütuhât-ı Mekkiyye* ile *Füsûsü'l-Hikem* adlı meşhur eserleridir. Bu iki eserin de konusu tasavvuftur. Yukarıda izah edildiği üzere *Miftâh*; Sekkākī'nin *Miftāhu'l-Ulûm*'u, *Mısbâh* ise Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Miftāhu'l-Ulûm*'un belâgate dair üçüncü kısmı üzerine kaleme aldığı *el-Mısbâh fi Şerhi'l-Miftâh* adlı şerhidir. Şair, ikisi tasavvuf ve ikisi belâgat sahasında olmak üzere bu dört eseri beytinde zikrederek marifete kapı açan *Fütuhât* ve *Füsûs* gibi eserleri, teknik bilgi yani malumât sunan *Miftâh* ve *Mısbâh* gibi eserlerden kıymetçe üstün göstermektedir:

Fütahât ü Füşûş āyine-i ‘irfānı baķdıķça
Görüp rüy-ı sühûlet zann eder Miftâh ü Mısbâh'ı (Sarıkaya, 2008, s. 333).

Âsaf, *Telhis*'i andığı aşığıdaki iki beytinde *Atvel* adlı eserin adına da yer vermiştir. Mutavvel, kelime anlamı itibarıyla “geniş, uzun” anlamına; atvel ise “en geniş, en uzun” manasına gelmektedir. Âsaf, aşığıdaki beyitlerin ilkinde *Telhis* ve *Atvel*'in yanı sıra belâgat ve hatîb kelimelerini de kullanmıştır. Yukarıda izah edildiği üzere Kazvîni'nin mahlaslarından birisi de Hatîb'dir. Dolayısıyla şair bu kelimeyi kullanarak *Telhis*'in müellifine de işarete bulunmuştur. Şair, ikinci beyitte kendisine seslenerek sevgilinin saçı ile ilgili bahsi çok uzattığını, bu yönüyle âdeta *Telhis*'e bir *Atvel* yazdığını dile getirmiştir. Şair, kendisinin sevgilinin saçı ile ilgili bahsi uzatması mevzusunu *Telhis* üzerine uzun uzadıya yazılan *Atvel* adlı şerhe teşbih ederek *Atvel* ile *Telhis* arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir:

Mücid-i fenn-i belâgatdir hatîb-i nâtıkam
Bir yana Telhîş ü Atvel bir yana âb-ı revân (Ceylan, 2003, s. 85)

Uzatdıķça uzatdın bahs-i zülf-i dil-beri Âsaf
Hezâr ahsente tahrîr eyledin telhîse bir atvel (Ceylan, 2003, s. 187).

Manastırlı Celâl, bir beytinde sevgilinin saçı ile ayva tüyelerini iki kitaba benzettiğini söyledikten sonra bu kitapların isimlerini *Mutavvel* ve *Muhtasar* şeklinde zikretmiştir. Şair, belâgatte düzenli leff ü neşr olarak bilinen sanata başvurmak suretiyle sevgilinin saçını *Mutavvel*'e, yüzünde beliren ayva tüyelerini ise *Muhtasar*'a benzetmiştir. Burada saç, uzunluğu yönüyle *Mutavvel*'e; yüzdeki ayva tüyeleri ise saça göre daha kısa olmaları vechiyle *Muhtasar*'a benzetilmiştir. Zira *Mutavvel*, *Telhîs*'in geniş ve ayrıntılı şerhi olmasına karşın *Muhtasar*, *Mutavvel*'in kısaltılmışıdır:

İki kitâba beñzedürem zülf ü haţtuñı
Biri muţavvel ola biri muhtaşar gibi (Güneş, 2013, s. 620).

Çalışmamızın giriş bölümünde Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler ve eserler hakkında yazılan müstakil şiirlerden bahsedilmiş ve bu şiirlerden Salâhaddîn-i Uşşâkî, Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Sünbül-zâde Vehbî'nin şiirlerinin konuya örnek teşkil etmeleri amacıyla metinleri verilmişti. Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin aşağıdaki beytinde belâgate dair eserlerden *Telhîs*, *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın isimleri aynı beyitte zikredilmiştir. Şair, *Telhîs*'in özet; *Muhtasar*'ın ise kısaltma olması yönlerini vurgulayarak bu iki eserin; uzun ve ayrıntılı olan *Mutavvel*'den daha yararlı oldukları görüşündedir. Uşşâkî, söz konusu eser adlarının sözlük anlamlarından da faydalanmasına rağmen kastının doğrudan belâgate dair eserler olduğunu açıkça bildirmiştir:

Saňa ger Muhtaşar ders ola Telhîş
Muţavvel'den idesin desti tahtîş (Açar, 2012, s. 273)

2.2. Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerine Söz Sanatlarıyla Yapılan Göndermeler

Yukarıda *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat kitaplarının doğrudan konu edildiği beyitler üzerinde durulmuştur. Bu başlık altında ise söz konusu eserlere tevriye, îhâm, telmih vb. birtakım sanatlar vasıtasıyla yapılan göndermeler ele alınacaktır. Klasik şairler, yukarıdaki başlıkta da değinildiği üzere belâgate dair temel eserlere birtakım söz sanatları vasıtasıyla gönderme yaptıkları beyitlerde de bazen bu eserlerden birinin, bazen ikisinin bazen de üç veya daha fazlasının adını aynı beyitte zikretmişlerdir. Aşağıda her üç duruma misal teşkil eden beyitlere yer verilmiştir.

Sümbül-zâde Vehbî aşağıdaki beytinde *Telhîs* kelimesini bedî, beyân ve meânî kelimeleri ile bir arada kullanarak Kazvîni'nin eserine işarette bulunmuştur. Beyitte telhîs kelimesi tevriyeli kullanılmıştır. Zira bu kelime ilk bakışta özet, hülâsa manasında kullanılmış ise de diğer kelimeler ile olan anlam ilişkisi irdelendiğinde îhâm-ı tenâsüb yoluyla Kazvîni'nin eserine gönderme yapıldığı anlaşılmaktadır. Şair, Şeyhülislâm Es'ad Mehmed Şerif Efendi'yi övdüğü kasidesinde; onun, özet mahiyetinde söylediği sözlerinde bile benzeri ve örneği olmayan yüzlerce gizli işaret bulunduğunu vurgulamıştır. Şairin telhîs, meânî, beyân ve bedî kelimelerini bir arada kullanması tesadüfi değildir. Şair, memdûhunun belâgat ve fesâhatini övmek amacıyla telhîs, meânî, beyân

ve bedî kelimelerini kullanarak îhâm-ı tenâsüb yoluyla *Telhîs*'e göndermede bulunmuştur. Bu husus göz önünde bulundurularak beyit değerlendirildiğinde; şairin, Şeyhülislâm Es'ad Mehmed Şerîf Efendi'nin belâgat ilminin üç konusuna da hâkim olduğunu ve sözlerinin belâgat açısından birçok nükte barındırdığını vurguladığı anlaşılmaktadır:

Bulunur her sülhanında yine şad-remz-i bedî'
Hâmesi etse de telhîş-i ma'ânî-i beyân (Yenikale, 2011, s. 246).

Ravzî ve Gelibolulu Âlî'nin aşağıdaki beyitlerinde miftâh kelimesi belâgate dair bedî, meânî ve beyân kelimeleri ile bir arada olmak üzere îhâmlı kullanılmıştır. Her iki şair de bu kelimeyi *Miftâhu'l-Ulûm*'a gönderme yapmak maksadıyla tercih etmiştir. Ravzî'nin beytinin diliçi çevirisini “*Ey Ravzî! Sevgilinin güzelliğinin eşsizliğini açıkla, anlat. [Çünkü senin] sözün manalar kilidine anahtar oldu.*” şeklinde yapmak mümkündür. Gelibolulu Âlî'nin beytinin diliçi çevirisi ise şu şekilde yapılabilir: “*Kalemim manada meânî ve beyânın anahtarıdır. Onun mürekkep hokkasını yeni ve eşsiz olan kapıya kilit eyledim.*” Gelibolulu Âlî; kalem, mürekkep hokkası, kapı ve kilit arasında bir ilişki kurmuştur. Şair, kalem ve mürekkep hokkası, kapı ve kilit kelimeleri arasında tenâsüb; miftâh, meânî, beyân ve bedâyi ile de îhâm-ı tenâsüb ilişkisi dâhilinde *Miftâhu'l-Ulûm*'a göndermede bulunmuştur. *Miftâhu'l-Ulûm*, daha önce yazılan eserlerden yararlanılarak belâgatın meânî ve beyân konularını kendi zamanına kadar en derli toplu şekilde ele alan eser olması hasebiyle belâgat sahasının temel kaynaklarından olmuştur. Bu eserde bedî konusu ayrı bir ilim dalı olarak değil, beyân ilminin sonuna ilave edilmiştir. Gelibolulu Âlî, “miftâh-ı meânî vü beyân” sözüyle bu hususa telmihte bulunmuştur. Her iki şair de kalemini anahtara benzeterek miftâh kelimesini sözlük manasıyla kullanmıştır. Ancak bedî, beyân ve meânî kelimelerine yer vererek bu kelimeyle Sekkâkî'nin eserine de işarette buldukları hususunda okuyucuyu vehme düşürmüşlerdir. Dolayısıyla söz konusu şairlerin bu kelimeyi îhâm yoluyla Sekkâkî'nin eserine işaret edecek şekilde kullandığını söylemek mümkündür:

Bedî'-i hüsn-i nigârî beyân kıl ey Ravzî
Kelâmuñ oldu kilîd-i me'ânîye miftâh (Aydemir, 2017, s. 199)

Ƙalemüm ma'nîde miftâh-ı ma'ânî vü beyân
Eyledüm miñberesin bâb-ı bedâyi'de kilîd (Aksoyak, 2006, s. 206).

Ganî-zâde Nâdirî, Hâletî Dîvânı'nı methettiği bir beytinde onun miftâha (anahtara) benzeyen divanının belâgat kapısını açtığından söz etmiştir:

Dîvân-ı Hâletî yaraşur vaşf olınsa kim
Miftâh olup açar bize bâb-ı belâgatı (Külekcî, 1985, s. 288).

Ganî-zâde Nâdirî'nin bu beytinde miftâh kelimesi tevriyeli bir kullanıma sahiptir. Nâdirî, beytin sonunda yer verdiği "bâb-ı belâgat" terkibi ile miftâh kelimesinin belâgat sahasının derli toplu ilk eseri *Miftâhu'l-Ulûm* anlamına gönderme yaptığını okuyucuya sezdirmektedir. Şairin "açar bize bâb-ı belâgatı" ibaresinden kastı, *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgate dair konuları bir araya getiren ilk eser olmasından kinayedir. Nâdirî, Hâletî Dîvânı'nı belâgat yönündeki başarısı vechiyle *Miftâhu'l-Ulûm*'a benzetmiştir. Nasıl ki *Miftâhu'l-Ulûm* belâgat sahasında yeni bir kapı açmışsa Hâletî Dîvânı da belâgat yönünden başarılı olup yeni ufuklara kapı aralamıştır.

Kâşif Es'ad Efendi, aşağıdaki beytinde aşk kitabının muhabbet ile anlaşılabilceğini ve *Miftâh* okumakla onun hakikatinin bilinemeyeceğini dile getirmiştir. Şair, söz konusu beytinde *Miftâh* kelimesi ile doğrudan Sekkâkî'nin eserine gönderme yapmıştır. Ancak beytin birinci mısraındaki "îzâh" kelimesi ile Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh* üzerine şerh mahiyetinde yazdığı *el-Îzâh* adlı eserine îhâm vasıtasıyla gönderme yapmıştır. Şair, bu kelimeyi *Miftâh* ile olan bağlantısından ötürü bilinçli olarak tercih etmiştir. Îzâh kelimesi, birinci mısradaki "bir şeyi anlaşılacak şekilde anlatma, açıklama" şeklindeki sözlük anlamıyla kullanılmasına rağmen ikinci mısradaki belâgatle alakalı *Miftâh* adlı eserin zikredilmesiyle belâgate dair *el-Îzâh* adlı eseri hatıra getirip okuyucuyu vehme düşürmektedir. Dolayısıyla "îzâh" kelimesinin hem sözlük anlamıyla kullanılması hem de belâgate dair bir eser adını hatırlatması hususları göz önünde bulundurularak bu kelimenin îhâmli olarak kullanıldığını söylemek mümkündür:

Kitâb-ı 'aşkı mahabbetdür eyleyen îzâh
Hakîkatin bilemezün gerek okı Miftâh (İlhan, 2015, s. 307).

Kâşif Es'ad Efendi'nin kullanımına benzer bir durum, Nehcî'nin aşağıdaki beytinde de söz konusudur. Şairin medreselerde okutulan eserlerden bahsettiği gazelinin üçüncü beytinde belâgatle alakalı *Miftâh* ve *Îzâh* adlı eserlere gönderme yapılmıştır. Ancak söz konusu beyitte ilgili eserlere doğrudan değil, tevriye yoluyla gönderme yapıldığı görülmektedir. Şair, medresede sıkıntısını saklayıp açmayan; meyhanede şarap içerek her yönüyle açıkladığını vurgulamıştır. Bu hâliyle söz konusu kelimelerin, ilk akla gelen sözlük anlamlarıyla kullanıldığı görülmektedir. Ancak Nehcî'nin ilgili gazelinde *Miftâh* ve *Îzâh*'ın yanı sıra *Keşşâf*, *Câmî*, *Kâfiye*, *Zav'-ı Misbâh*, *Şerh-i Şemsî* gibi Osmanlı medreselerinde okutulan eserlere doğrudan veya tevriye yoluyla göndermeler yapılmıştır. Bu husus göz önüne alındığında beyitteki miftâh ve îzâh kelimelerinin tevriye vasıtasıyla Sekkâkî ve Kazvîni'nin konuyla alakalı eserlerine işaret ettiği anlaşılmaktadır:

Açmayan medresede müşkili miftâh-ı beyân
Kıldı mey-hânedey mey cümleten îslâh u îzâh (Aslan, 2005, s. 266)

Lebîb, belâgatle alakalı miftâh, hatîb, telhîs, bedî ve beyân kelimelerini bir arada kullanarak *Miftâhu'l-Ulûm* ile onun üzerine yazılan *Telhîsü'l-Miftâh* isimli eserlere göndermede bulunmuştur. Lebîb'in beytinde yer alan miftâh ve telhîs kelimeleri tevriyeli bir kullanıma sahiptir. Şair, gerek beytin ikinci mısraında yer verdiği me'ânî, beyân ve bedî kelimeleriyle gerekse miftâh, hatîb ve telhîs kelimeleri arasındaki münasebeti hatırlatmasıyla beytini, belâgatle

alakalı kelimelerden meydana getirmiştir. Kazvîni'nin mahlaslarından birisi Hatîb'dir. Şair, bu durumu hatırlatmak suretiyle “*Ey kalem Hatîb'i! Yeter [artık. Gel,] nazım Miftâh'ını Telhîs et (özetle)*” diyerek hem Sekkâki'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unu hem de Hatîb el-Kazvîni'nin *Miftâh* üzerine özet mahiyetinde yazdığı *Telhîs* adlı eseri hatırlatmaktadır:

Yeter miftâh-ı nazmı ey haţîb-i hâme telhîş it
Ma'ânîzâr-ı nuţkuñ geh bedî' ü geh beyân oldı (Kadıoğlu, 2003, s. 189)

Bazı klasik Türk şairleri, *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserleri andıkları veya bu eserlere gönderme yaptıkları beyitlerde; bu kelimeleri, sözlük anlamlarından hareketle saç ve ağız ile teşbih ilişkisi içerisinde ele almışlardır. Uzunlukları vechiyle zülf (yüzün iki tarafına sarkan saç lülesi) ve kâkül (alna düşen saç demeti, perçem) *Mutavvel*'e benzetilmiş; derli toplu, küçük, taze ve kısa olması yönüyle de ağız, *Muhtasar*'a teşbih edilmiştir. Söz gelimi Mihrî Hatun, aşağıdaki beytinde mutavvel kelimesini ilk bakışta sevgilinin saçının uzunluğunu niteleyen sıfat görevinde kullanmış gibi gözükmektedir. Ancak şair, beyitte *Mutavvel*'in yanı sıra bedî, meânî ve beyân kelimelerine de yer vermiştir. Bundan hareketle beyitteki mutavvel kelimesinin sözlük manasının yanı sıra Taftâzânî'nin belâgate dair eserine de işaret ettiği anlaşılmaktadır. Mihrî Hatun, sevgilinin zülfünü; uzun bir şerh olan *Mutavvel*'e benzetmiştir:

Hidâyet nûrı keşf olsa bedî' olmaya hüsünüden
Muţavvel zülfünüñ zirâ ma'ânîsi beyânıdır (Aslan, 2007, s. 207).

Karamanlı Aynî, Fâzılî, Cem Sultan, Penâhî, Ebûbekir Celâlî gibi şairler de *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ı yukarıda değinilen bağlamda şiire malzeme etmişlerdir. Bu şairler, *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ı zikrettikleri beyitlerde; bedî, beyân ve meânî kelimelerine de yer vererek bu kelimelerle kastettiklerinin Taftâzânî'nin ilgili kitapları olduğunu tevriye yoluyla okuyucuya sezdirmişlerdir. Karamanlı Aynî, aşağıdaki beyitlerinin ilkinde *Muhtasar*'a benzettiği sevgilinin ağzının mantık haberlerini naklettiğini ve *Mutavvel*'e benzettiği saçındaki uzunlukların ise onun eşsiz güzelliğini beyan eylediğini dile getirmiştir. Aynî, ikinci beytinde ise sevgilinin *Muhtasar*'a benzeyen küçük ağzını âyet; boyu ve yüzünü ise beyân olarak vasıflandırıp o bedîi (güzelliği) *Mutavvel*'e benzeyen kâkülün tefsir ettiğini dile getirmiştir. Şair, sevgilinin güzelliğinin göstericisi olan ağız, boy, yüz ve perçem gibi uzuvları belâgat terimleri ile ilişkilendirmiştir:

Şol muhtaşar dehânuñ mantık haberlerin dir
Eyler beyân bedî' i zülfündeki muţavvel (Mermer, 1997, s. 536)

Muhtaşar ağzındur âyet kâmet ü rüyuñ beyân
Ol bedî' i bu muţavvel kâkülün tefsir ider (Mermer, 1997, s. 436).

Fâzılî, sevgilinin saçını *Mutavvel*'e ağzını *Muhtasar*'a benzetmiştir. Bu kelimelerin sözlük anlamlarını da hesaba katarak sevgilinin saçı hakkında açıklama yapmanın uzun süreceğini; dolayısıyla ağzını göz önünde bulundurarak açıklamayı kısa tutmak gerektiğini dile getirmiştir:

Zülfi şerhîni muṭavveldür ma'ânî fehm iden
Ağzınıñ metnine nisbet muḥtaşar kılmak gerek (Kufacı, 2016, s. 809).

Cem Sultan, uzun olması vechiyle zülfü *Mutavvel*'e benzeterek onun eşsiz güzelliğinin açıklamasının *Muhtasar* gibi kısa ve küçük olan ağız tarafından yapıldığını belirtmiştir. Şair, bedî ve beyân kelimelerini kullanarak sevgilinin saçı ve ağzı gibi güzellik uzuvları ile *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserler arasında benzerlik kurmuştur:

Muṭavvel zülfünüñ şerh-i bedî'in
Dehānuñ dir beyân-ı muḥtaşarda (Ersoylu, 1989, s. 190).

Penâhî, sevgilinin zülfünün hikâyesinin uzun; ağzınının ise kısa olduğunu söyleyip yüzdeki ayva tüyelerinin bu manaların güzelliğini ortaya koyduğunu dile getirmiştir. Bu mana, beyitteki kelimelerin sözlük manaları üzerinden anlaşılabilir. Ancak şair, söz konusu beyitte *Mutavvel* ve *Muhtasar* gibi kelimelerin yanı sıra meânî, beyân ve bedî kelimelerini de kullanarak âdeta belâgat ilminin bir özetini sunmuştur. Bu durumda ikinci mısradaki hatt kelimesinin yazı anlamı göz önünde bulundurularak *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın belâgat ilminin meânî, beyân ve bedî konularında yazılan eserler olduğu da hatırlatılmaktadır. Şair, sevgilinin güzelliğini tarif ederken *mutavvel* ve *muhtasar* kelimelerinin tevriyeli olmak üzere bir araç olarak kullanmıştır:

Kışsa-i zülfün muṭavveldür dehānuñ muḥtaşar
Kıldı ḥaṭṭuñ bu ma'ânîniñ bedî'ini beyân (Grynaş, 2013, s. 3425).

Şehâbî ve Kütahyalı Rahîmî'nin aşağıdaki beyitlerinde de *mutavvel* ve *muhtasar* kelimeleri ile sevgilinin zülfü ve ağzı arasında benzerlik ilişkisinin kurulduğu görülmektedir. Ancak bu beyitlerde belâgate dair başka bir kelimeye yer verilmediğinden Taftâzânî'nin söz konusu eserlerine gönderme yapıp yapılmadığı net değildir:

Zülfinde kelâm oldı Şehâbî çü muṭavvel
Evşâf-ı dehānında sözüñ muḥtaşar itdüm (Bayak, 1998, s. 121)

Efsâne-i zülfüni gönül kıldı muṭavvel
Likin dehenüñ şerhiñ iñen muḥtaşar eyler (Mermer, 2004, s. 162).

Bazı şiiirlerde *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserlerin adları, belâgate dair kelimelerle bir arada zikredilerek tevriye yoluyla şiire malzeme yapılmıştır. Söz gelimi Hasmî, Lâzîkî-zâde Feyzullâh Nâfiz, Revânî, Hilâlî, Muhyî-i Gülşenî'nin aşağıdaki beyitlerinde böyle bir kullanım söz konusudur. Hasmî, aşağıdaki beytinin birinci mısrasında sevgilinin güzelliğini bir kitaba benzetmiş ve kendisini de bu kitap üzerine *mutavvel* (uzun) bir şerh yazan şârih olarak addetmiştir. Şair, ikinci mısradaki ise sevgilinin güzellik kitabı üzerine kendisinin yazdığı uzun şerhin; düzgün, yeni, ender ve sanatlı manalarla dolu olduğunu belirtmiştir. İkinci mısradaki geçen meânî, bedâyi ve beyân kelimeleri, birinci mısradaki *mutavvel* kelimesinin yalnızca sözlük manasıyla kullanılmayıp Taftâzânî'nin söz konusu eserine de işaret ettiğini göstermektedir:

Metn-i hüsnüñ Hâşimî bendeñ bir muṭavvel şerh idüp
Pür-ma‘ânî pür-bedâyi‘ pür-beyân alır şatur (Selçuk, 2007, s. 249).

Lâzîkî-zâde Feyzullâh Nâfiz ile Revânî’nin *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserlere göndermede buldukları aşağıdaki beyitlerin ilk mısralarının manaları birbirine çok yakındır. Nâfiz, kendisine seslenerek “*Ey Nâfiz! Sözüñü kısa kes, uzatma! Şiirlerini, manalarıyla birlikte sözüñde bildir!*”, Revânî ise “*Ey gönül! Sözüñü kısa tut, uzatma. Çünkü onun güzelliğinin vasfını kimse bildiremez.*” diyerek *mutavvel*, *muhtasar*, *meânî*, *beyân* ve *bedî* kelimelerine yer vermişlerdir. Her iki şairin birinci mısradaki kullandığı *mutavvel* ve *muhtasar* kelimeleri, her ne kadar sözlük anlamlarıyla kullanılabilirler de Nâfiz’in ikinci mısradaki kullandığı *meânî* ve *beyân* kelimeleri ve Revânî’nin ikinci mısradaki yer verdiği *bedî* ve *beyân* kelimeleri hesaba katıldığında îhâm yoluyla Taftâzânî’nin söz konusu eserlerine gönderme yapıldığı anlaşılmaktadır:

Nâfiz sözüñü muṭaşar et etme muṭavvel
Eş‘ârî ma‘ânîyle kelâmında beyân et (Demir, 2008, s. 340)

Ey gönül muṭaşar it sözi muṭavvel kılma
Çün anuñ vaşf-ı bedî’in idemez kimse beyân (Avşar, 2017, s. 143)

Muhyî-i Gülşenî, *Sîret-i Murâd-ı Cihân* adlı mesnevisinin aşağıdaki beytinde “*Manaları kısa tut, sözüñ benzeri görülmeyen bir güzellikte olsun. Çünkü sözüñ uzun olması kalbe eziyet verir.*” derken *Muhtasar* ve *Mutavvel*’e göndermede bulunmuş, Taftâzânî’nin bu eserlerine gönderme yaptığını belirtmek amacıyla belâgat ilminin üç temel konusunu teşkil eden *meânî*, *beyân* ve *bedî* kelimelerine yer vermiştir. Aynı zamanda Muhyî-i Gülşenî’nin bu beytinde aynı konular etrafında teşekkül eden söz konusu iki eserden uzun ve detaylı olan *Mutavvel* ile kısaltılmış hâli olan *Muhtasar* örneği verilerek sözüñ kısasının daha makbul olduğu vurgulanmıştır:

Muṭaşar eyle me‘ânîyi bedî‘ olsun sözüñ
Çün beyân ola muṭavvel ḫalbe irişür cefâ (Arı, 2010, s. 172).

Karamanlı Aynî, aşağıdaki beytinde *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserlerle birlikte Zemaşerî’nin Kur‘ân-ı Kerîm’in belâgatini esas alarak yazdığı *Keşşâf* adlı tefsirini anmıştır. Şair, sevgilinin sıfatlarını anlatan bir eserin kısa tutulmaması uzun ve açıklayıcı bir şekilde kaleme alınması gerektiğini vurgulamıştır. Aynî, sevgilinin sıfatları üzerine yazılacak bir eserin *Muhtasar* gibi kısa olmayıp tıpkı *Mutavvel* gibi bütün detayları barındırması gerektiği görüşündedir. Şair, ikinci mısradaki şerh kelimesiyle *Mutavvel*’in şerh türünde bir eser olduğuna da dikkat çekmiştir:

Şanma ki metn-i vaşfuñ idem muṭaşar dilâ
Keşşâf-ı hâle şerh ü muṭavvel kitâb idem (Mermer, 1997, s. 544).

Hakîkî’nin Osmanlı medreselerinde okunan bazı kitaplara göndermede bulunduğu kasidesinin aşağıdaki beytinde *miftâh* ve *mısbâh* kelimelerine yer verilmiştir. Bu kelimeler, ilk bakışta

sözlük manaları ile kullanılmış intibâı vermektedir. Bu bağlamda beytin diliçi çevirisi şu şekildedir: “*Bu din derdi kalbe kandil, ışık olur. Gayba (gözle görülmeyene) anahtar, iman kuvvetiyle görülen nurdur (aydınlıktır).*” Ancak şiirin diğer beyitlerine bakıldığında ihâm yoluyla *Fütühât, Merâh, Telvîh, İzâh, Sîhâh* ve *Eşbâh* gibi eserlere işarette bulunduğu görülmektedir. Bu itibarla miftâh ve mîsbâh kelimeleri de sözlük anlamları yanında belâgate dair eserlere işaret etmek amacıyla tercih edilmiştir. Miftâh kelimesi ile Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'una, mîsbâh ile de Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgate dair kısmı üzerine yazdığı *el-Mîsbâh fi Şerhi'l-Miftâh* adlı eserine gönderme yapılmıştır:

Kalbe bu derd-i dîn olur mîsbâh
Gayba nûr-ı yakîn durur miftâh (Boz, 2017, s. 191).

Saçlı Emîr Efendi, aşağıdaki beytinde belâgatle ilgili eserlerden *Telhîs, İzâh, Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın isimlerini zikretmiştir. Şair, kendi durumunu özet bir şekilde izah eylediğini; ancak bu özetin bile uzun sürmesine yapacağı bir şeyinin olmadığını, çünkü bu durumun daha kısaltılmış bir hâlinin vücuda gelmediğini söyleyerek beyitte telhîs, izâh, mutavvel ve muhtasar kelimelerine yer vermiştir. Bu kelimeler, her ne kadar sözlük anlamları ile kullanılmış olsalar da şairin aynı beyitte bu kelimelere yer vererek okuyucuya; belâgate dair eser adlarını da düşündürmek istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca ilk mısradaki telhîs ve izâh kelimelerini, ikinci mısradaki ise mutavvel ve muhtasar kelimelerini bir arada kullanması tesadüfi değildir. Çünkü *İzâh, Telhîs* üzerine kaleme alınmış bir şerhtir. *Muhtasar* ise *Mutavvel*'in kısaltılmış hâlidir. Dolayısıyla şairin bu hususlara da vurguda bulunduğunu söylemek mümkündür:

Telhîş budur hâlûmi etdüm sana izâh
Oldı ise muţavvel n'edeyin muhtaşarı yok (Öztürk, 2013, s. 218)

Cem Sultan, aşağıdaki beytinde *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ı yukarıda da değinildiği üzere sevgilinin güzellik uzuvlarından zülûf ve ağız ile olan benzerliği üzerinden anmıştır. Şair, uzunluğu dolayısıyla zülûf *Mutavvel*'e ve kısalığı, darlığı vechiyle de ağız *Muhtasar*'a benzetmiştir. Beyitte *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın kaynak metni olan *Telhîs* de anılarak belâgate dair üç eser birlikte zikredilmiştir. Söz konusu beyit, her ne kadar kelimelerin yakın anlamları üzerinden inşa edilmişse de beyitte beyân kelimesinin yanı sıra belâgate dair üç eserin ismini hatırlatan kelimelerin tercih edilmesiyle tevriyeli bir kullanıma başvurulduğu anlaşılmaktadır:

Telhîş-i zülfi metn-i muţavvel beyân iken
Şerh-i dehâni-y-ıla olur muhtaşar gibi (Ersoylu, 1989, s. 223)

Ebûbekir Celâlî, aşağıdaki beytinde belâgate dair *Mutavvel, Muhtasar* ve *Atvel* adlı eserlere gönderme yapmıştır. Bu beytin diliçi çevirisini kelimelerin sözlük anlamları üzerinden şu şekilde yapmak mümkündür: “*(Ey sevgili!) Muhtasar'ın anlamı senin ağzının yuvarlaklığı gibidir ki o da kısadır/küçüktür. Birbiri ardınca sıralanan zülûfünün manası ise Mutavvel'den daha uzundur.*” Yukarıda sevgilinin güzellik uzuvlarından saç ve ağız ile *Mutavvel* ve *Muhtasar* arasında kurulan benzetme ilişkisi üzerinde durulmuştu. Bu beyitte ise şair, saç ile İsmâüddîn

İsferâyîni tarafından *Telhîs* üzerine *Mutavvel*'den daha uzun ve ayrıntılı bir şekilde kaleme alınan *Atvel* arasında bir benzerlik kurmuştur. Yukarıdaki diğer beyitlerde sevgilinin saç uzunluğu vechiyle *Mutavvel*'e benzetilmişken Celâlî'nin beytinde saçın bu alandaki en uzun eserlerden *Atvel*'e benzetildiği görülmektedir. Beyitte *Muhtasar* ve *Mutavvel*, belâgat kitabı olarak gerçek anlamlarıyla kullanılmışken atvel kelimesiyle *Atvel*'e îhâm yoluyla işaret edilmiştir:

Müfâd-ı Muhtaşar devr-i dehânîñ gerçi mücmeldir
Müsel sel ma' nî-i zülfiñ Muṭavvelden de aṭveldir (Sarıkaya, 2008, s. 388)

Hilâlî, sevgilinin dudağını gayb anahtarına benzeterek onun uzun uzadıya anlatılmak yerine kısa bir şekilde anlatılmasının daha beğenileceğini dile getirmiştir. Beyitte belâgatle alakalı *Mutavvel*, *Muhtasar*, *Miftâh*, meânî ve beyân kelimeleri kullanılmıştır. Çalışmamızda birkaç kez vurguladığımız üzere *Telhîs*, *Mutavvel*, *Muhtasar*, *Mısbâh* ve *Atvel* gibi belâgatle alakalı eserlerin temel kaynağı Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'udur. Şair, sevgilinin yok mesabesinde olan dudağını uzun uzadıya anlatmanın hoş olmayacağını vurgulamak amacıyla belâgate dair eser isimlerinden faydalanmıştır. Beyitte Hilâlî'nin tercih ettiği kelimelerle belâgate dair *Miftâh*, *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserlere gönderme yaptığı anlaşılmalıdır:

Miftâh-ı ğaybdur lebi şerḥ itme muṭavvel
Hoşdur bu me'ânîye beyân muhtaşar olsa (Destanov, 2014, s. 179)

Sonuç

Osmanlı medreselerinde belâgat ilmiyle alakalı okunan temel eserler, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'u ve onun etrafında gelişmiştir. *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel eserler; Kazvîni'nin *Miftâh*'ın belâgate dair üçüncü kısmı üzerine yazdığı *Telhîsü'l-Miftâh* isimli özeti ile *Telhîs* üzerine şerh mahiyetinde yazdığı *el-Îzâh*'ı, Taftâzânî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* üzerine yazdığı *Mutavvel* adlı şerhi ile kendisinin daha önce yazdığı *Mutavvel* üzerine kısaltma mahiyetinde kaleme aldığı *Muhtasar*'ı, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgate dair kısmı üzerine yazdığı *el-Mısbâh fî Şerhi'l-Miftâh*'ı ve İsmüddîn İsferâyîni'nin *Telhîs* üzerine *Mutavvel*'den daha uzun olarak yazdığı *Atvel*'idir.

Klasik Türk şairleri; miftâh (anahtar), telhîs (özet), îzâh (açıklama), mutavvel (geniş, detaylandırılmış), muhtasar (kısaltılmış), mısbâh (lamba, ışık, meşale) ve atvel (en uzun, en detaylı) kelimelerinin sözlük anlamalarını göz önünde bulundurarak bu kelimeleri bazen doğrudan belâgate dair eserler anlamlarında kullanmışken bazen de birtakım sanatlı söyleyişlere başvurarak şiire malzeme etmişlerdir. Bu kelimelerin doğrudan belâgate dair eserler anlamında kullanıldığı beyitlerde genellikle okuyucuya ipuçları verilmiştir. Ancak bazı beyitlerde bu kelimeler; tevriye, îhâm vb. sanatlar vasıtasıyla söz konusu eserleri çağrıştırmıştır. Dolayısıyla bu kelimelerin geçtiği beyitler yorumlanırken kelimelerin yalnızca sözlük manaları ile değil, beyitlerde kullanılan diğer kelimelerden hareketle belâgate dair eserler anlamında şiire malzeme edildikleri hususu da göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu kelimelerin yalnızca sözlük manalarıyla iktifa

edilmesi, şairin beytin arka planında çizdiği imajın anlaşılmasına yol açacaktır. Bu ve buna benzer eser adlarının kullanıldığı beyitlerin diliçi çevirisinin yapıldığı çalışmalarda da Mücahit Kaçar'ın işaret ettiği üzere notlandırma yoluyla gerekli açıklamaların yapılması bir zarurettir. İşte bu saikle *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen temel belâgat eserlerinin doğrudan veya dolaylı olarak zikredildiği beyitler, çalışmamızın ana eksenini oluşturmuştur.

Çalışmamızda *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen temel belâgat eserlerinin klasik Türk şiirinde ele alınışı üzerinde durulmuştur. Taramalarımız neticesinde birçok klasik şairin gerek belâgat ilmiyle gerekse diğer ilimlerle alakalı eser adlarına şiirlerinde yer verdiği görülmüştür. Bu husus, söz konusu şairlerin belirli bir eğitim seviyesine sahip olduklarını göstermektedir. Belirli bir eğitim seviyesine sahip söz konusu şairler, temel belâgat eserlerinin adlarını bazen doğrudan bazen de sanatlı söyleyişlerle anmışlardır. Bunu yaparken bazen bir, bazen iki bazen de üç veya daha fazla eserin adına aynı beyitte yer vermişlerdir. Biz de karışıklığa mahal vermemesi adına söz konusu beyitleri barındırdıkları eser sayısı ve doğrudan veya dolaylı olarak yapılan göndermelere göre tasnif etme yoluna gittik.

Ana eksenini aşk ve sevdanın oluşturduğu klasik şiirimizde sevgilinin güzellik unsurlarının ifadesi için bir araç olarak kâinattaki her şeyden faydalanılmıştır. Klasik şairler, belâgatle alakalı eserleri de bazı edebi sanatlar vasıtasıyla sevgilinin güzellik unsurlarıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu bağlamda sevgilinin saçını, uzun ve detaylı bir şerh olan *Mutavvel* ve *Mutavvel'* den daha uzun ve detaylı olan *Atvel* adlı eserlerle ilişkilendirilmiştir. Şairler sevgilinin saçını; uzunluğu yönüyle bu iki esere benzetmişlerdir. Sevgilinin güzellik uzuvlarından ağız ise kısa, küçük ve derli toplu olması hasebiyle *Muhtasar* adlı eserle ilişkilendirilmiştir. Şairler, sevgilinin küçük, taze ve tatlı olan ağzını; kısaltılmış olup gereksiz ayrıntılardan da arındırılmış olan bu esere benzetmişlerdir. Aynı zamanda uzun uzadıya, gerekiz yere uzatılan söz yerine kısa ve öz olan sözün daha makbul olduğunu vurgulamak için de bu eser adlarından faydalanıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda uzun ve gereksiz sözden bahsedilirken *Mutavvel* ve *Atvel*, kısa ve öz olan sözlerin daha makbul olduğu vurgulanırken de *Telhîs* ve *Muhtasar* adlı eserler anılmıştır.

Çalışmamız, bir diliçi çeviri ya da şerh çalışması olmayıp konuyla ilgili malzemeye ve bu malzemenin işleniş şekline dikkat çekme maksatlı olduğundan çalışmamızda bütün beyitlerin diliçi çevirisi yapılmamıştır. Elbette ki bu çalışmada yer verilen beyitlerin haricinde konuyla ilgili malzemeyi içeren başka beyitler de mevcuttur. Ancak bu minvalde tespit edilen bütün beyitlerin bir araya getirilip değerlendirilmesi, çalışmamızın sınırlarını aşacağından şimdilik konunun özünü aktarması açısından bu kadarıyla iktifa edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Açar, B. G. (2012). *Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin Türkçe divanı ve incelemesi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akdağ, A. (2018). *Telhîsü'l-Miftâh'ın Türkçe tercümelere ve mütercimi bilinmeyen Türkçe bir tercümesi (Metin-İnceleme)*. (Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Akkese, A. (2014). *Muhyiddin Rûmî ve divançesi (inceleme-metin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aksoyak, İ. H. (2006). *Gelibolulu Mustafa Âlî divan inceleme, tenkitli metin*. Harvard University: The Department of Near Eastern Languages and Literatures.
- Albayrak Sak, V. (2022). Divanlar üzerinden Osmanlı eğitim sistemine bakış. H. Gümüş, M. A. Küçükaydın (Ed.), *Eğitim araştırmaları 2022 içinde* (s. 175-320). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Arı, A. (2010). *Muhyî-i Gülşenî, eserleri ve sîret-i murâd-ı cihân (inceleme-metin-sözlük)*. (Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Arslan, M. (2007). *Mihri Hâtun divânı*. Ankara: Amasya Valiliği Yayınları.
- Aslan, Ü. (2005). *XVII. Yüzyıl Türk klâsik şairlerinden Nehcî Mustafa Dede [1616-1680?] hayatı, eserleri, edebî kişiliği, tenkitli metinler: divan, tuhfetü's-sâlikin ve hediyetü'l-mütereşşidin*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Avşar, Z. (2017). *Revânî divânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0>
- Aydemir, Y. (2017). *Ravzî divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56190,ravzi-divanipdf.pdf?0>
- Bayak, C. (1998). *Şehâbî divânı ve konu indeksi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bıyık Yapa, M. (2007). *Aşkî Mustafa divânı edisyon kritik*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Boz, E. (2017). *Hakikî divânı karşılaştırmalı metin (Sadî Somuncuoğlu ve Mevlana Müzesi nüshaları)*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55749,hakiki-divanipdf.pdf?0>
- Bulut, A. (2007). Hamza b. Turgud Aydınî ve belâgata dair el-hevâdî fi şerhi'l-mesâlik adlı eseri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 275-291.
- Ceylan, Ö. (2003). *Hânedanda bir âsî -Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa- hayatı, edebî kişiliği ve Âsaf divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çelik, Y. (2013). Seyyid Şerîf Cürçânî ve “el-misbâh fi şerh el-miftâh” adlı eseri. *bilimname*, 24, 57-100.
- Demir, H. (2008). *Lâziki-zâde Feyzullah Nâfiz ve divânı (inceleme-metin-özel adlar dizini)*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Destanov, Y. (2014). *Mecmû'a-i eş'âr (Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümü 4077) (vr. 1b-60b)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Doğan, M. N. (1997). *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve divanının tenkitli metni*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Doğan, M. N. (2011). *Şeyh Gâlib Hüsn ü Aşk metin, düzyazıya çeviri, notlar ve açıklamalar*. İstanbul: Yelkenli Yayınevi.
- Durmuş, İ. (2009). Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36, 332-334.
- Durmuş, İ. (2022). Kazvîni, Hatîb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25, 156-157.

- Ersoylu, İ. H. (1989). *Cem Sultan'ın Türkçe divanı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fazlıoğlu, Ş. (2003a). Nebî Efendi-zâde'nin "kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm"una göre bir medrese talebesinin ders ve kitap haritası. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, (3), 192-221.
- Fazlıoğlu, Ş. (2003b). Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı medreselerindeki ders kitapları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, (1), 97-109.
- Fazlıoğlu, Ş. (2005). Ta'lim ile irşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın medrese ders müfredatı. *Dîvân İlmi Araştırmalar*, (18), 115-173.
- Gıynaş, K. A. (2013). *Pervâne Bey mecmuası (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat.
- Gümüş, S. (1993). Cürcânî, Seyyid Şerif. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8, 134-136.
- Gündüz, E. (2018). *Abdünnâfi İffet Efendi ve divanı (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Güneş, M. (2013). *Manastırlı Celâl Bey dîvânı (inceleme-metin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Hızlı, M. (2008). Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve eserler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 25-46.
- Irmak, M. (2012). Bir belâgat kitabı olarak Mutavvel ve Osmanlı medreselerinde okunuş biçimi üzerine bir risâle. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42), 173-196.
- İlhan, E. (2015). *Kâşif Es'ad Efendi divanı inceleme-metin*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaçar, M. (2022). Diliçi çeviride "notlandırma" üzerine. S. Yazar, M. Kaçar (Ed.), *Teoriden pratiğe Türk edebiyatında diliçi çeviri* içinde (s. 121-151). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Kadioğlu, İ. (2003). *Lebib-i Âmidî hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve divânunun tenkitli metni*. (Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Kufacı, O. (2016). *Millet Kütüphanesi Ali Emiri manzum eserler bölümü 543 numarada kayıtlı şiir mecmuası (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kumbasar, M. (2006). Taftâzânî (H. 722-792/M. 1322-1390)'nin eserleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (25), 149-164.
- Külekçi, N. (1985). *Ganî-zâde Nâdirî hayatı, edebî kişiliği, eserleri: divânı ve şeh-nâmesinin tenkidli metni*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum.
- Mermer, A. (1997). *Karamanlı Aynî ve dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mermer, A. (2004). *Kütahyalı Rahîmî ve dîvânı*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- Özen, Ş. (2011). Teftâzânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40, 299-308.
- Özırat, B. (2006). *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî adlı mesnevileri (inceleme-metin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Öztürk, U. (2013). *Mecmû'a-ı eş'âr (Muallim Cevdet K. 479) (inceleme-tenkitli metin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Sarıkaya, E. (2008). *Ebubekir Celâlî divanı: karşılaştırmalı metin-inceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Selçuk, E. (2007). *Hasmi divanı (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Sunal, A. (2014). *Sâdık dîvânı (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Tarı, N. (2021). İsmâuddîn el-İsferâyînî'nin hayatı ve eserleri. *Harran İlahiyat Dergisi*, (45), 270-294.
- Yenikale, A. (2011). *Sünbül-zâde Vehbî dîvân*. Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı.

